

Бондарчук Петро (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний
науковий співробітник відділу історії
України другої половини ХХ століття
Інституту історії України
УДК: (477) «1940/1980»

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК КВАЗІРЕЛІГІЙНИХ: САКРАЛІЗАЦІЯ ПРОФАННОГО

У статті висвітлюється виконання низкою радянських ідей і атрибутів релігійних функцій. Автор розглядає, як комуністичні вожді у свідомості мас поставали надприродними істотами й напівміфічними героями. Простежено розробку системи радянських обрядів, ритуалів, свят, ініціацій, метою яких було витіснення релігійних.

Ключові слова: сакральне, сакралізація, профанне, квазірелігійне радянська ідеологія.

Особливістю радянської ідеології в СРСР було те, що вона інколи включалася в релігійну свідомість віруючих як одна з її складових, і те, що вона сама виступала як система поглядів, що подібна до релігійної. В останньому випадку її можна назвати квазірелігійною (від лат. *quasi* — ніби, майже, немовби), тобто такою, що нагадувала релігійну, хоча й відрізнялася від неї. Таку ідеологію ще можна назвати псевдорелігійною, такою, що займає релігійну нішу, однак не є релігійною за своєю суттю. У цій статті ми зупинимося на згаданій специфіці радянської ідеології та її впливах на масову свідомість, процесах сакралізації профанного.

У досліджуваний період свідомість багатьох віруючих була складним конгломератом ідей, в яких релігійний світогляд переплітався з радянською ідеологією й окремими атеїстичними постулатами. Радянський релігієзнавець Анатолій Єришев відзначав: «Це химерне переплетення протилежних ідей проявляється, головним чином, у поведінці віруючих. З одного боку, він не проти комунізму і сам бере участь в його будівництві, з другого — він прагне пояснити цю участь суто релігійними мотивами»¹.

Ці погляди формувалися й за допомогою духовенства, яке намагалося поліпшити стосунки з радянською владою, і під її тиском. Зокрема, священник Белінський з Дрогобича казав: «Християнство і комунізм — одне і те ж, Ісус Христос мріяв про це. Він був за те, щоб всі люди були

¹ Єришев А.О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). — К.: Наукова думка, 1967. — С. 57–58.

рівними, жили як брати, щасливі, в достатку. Програма комуністів втілила всі мрії Христа». В одній із проповідей священника Жарого (Житомирська область) відзначалося: «Комунізм побудований з основ всього християнського вчення, тому що вся система, весь кістяк, вся основа комунізму — християнство»². Настоятель Воскресенської церкви в м. Чернігові в бесіді з уповноваженим Ради в справах Російської православної церкви (далі — РС РПЦ) в Чернігівській області (лютий 1964 року) зазначив, що суспільне улаштування біблейського періоду співпадало з улаштуванням комуністичного суспільства, що будувалося, тому Церква закликає «використовувати ідеї комуністичного суспільства»³. Про спроби навіювання віруючим думок про тотожність комуністичної ідеології з релігійною, здійснювані духовенством у першій половині 1960-х роках, заявляв і уповноважений РС РПЦ у Житомирській області⁴. Подібних декларацій православного духовенства ми можемо зустріти десятки в документах органів влади.

Інколи представники православного духовенства відкрито прославляли радянську систему. Приміром, один із священнослужителів Городівського району Волинської області написав вірш «На день 50-річчя» (92 рядки), в якому звучали слова:

«П'ятдесят літ, як залп “Аврори”
закуті стрепенув серця.
І рабства рухнули підпори,
Тріщать і досі без кінця...
П'ятдесят довгих літ зусилля,
Сміливих лєнінських дерзань.
І винесли крилатих крила
З руїн безодні і страждань...
Лиш комунізм один включає
В програму всіх людей,
В обіймах дружби зустрічає
Сьогоднішній цей ювілей»⁵.

² Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий. Социально-психологический очерк. — М.: Политиздат, 1970. — С. 112–113.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 51.

⁴ Там само. — Спр. 421. — Арк. 133.

⁵ Там само. — Оп. 5. — Спр. 128. — Арк. 27–28.

Слід відзначити, що ці заяви не означали, що самі священники вірили в те, що говорили (вони могли і не вірити), а радше те, що вони в такий спосіб намагалися довести радянській владі, що релігія і духовенство не є шкідливі для радянського суспільства, або були свідченням їхньої конформістської позиції. Їх висловлювання також не завжди узгоджувалися з тим, що говорило керівництво Руської православної церкви (далі — РПЦ) (незважаючи на його лояльні декларації щодо радянської влади і компартійних лідерів, які інколи переступали межі дозволеного з точки зору християнського віровчення). Зокрема, із приводу сумісності комунізму й християнства патріарх Московський і всієї Русі Алексій заявляв таке: «Християнська релігія і комунізм повністю різні категорії. Християнська релігія встановлена Христом-спасителем, який створив Церкву, а не державу. Силою внутрішнього закону християнська релігія упорядковує внутрішнє і зовнішнє життя людей. Держава має свої правила й силою зовнішнього закону зберігає в порядку суспільне життя держави. Тому говорити про сумісність чи несумісність християнської релігії з тією чи іншою формою державного устрою — значить порівнювати, змішувати поняття не сумісні»⁶. Слова Алексія вказують на те, що слова окремих священників, згадані вище, не виражали суспільну доктрину РПЦ.

У пізніший період, у 1970–1980-х роках, тенденція до тлумачення співзвучності комуністичних та євангельських ідей частіше спостерігалася і з боку найвищого керівництва РПЦ. Приміром, патріарший місцевлюститель (пізніше патріарх Московський і всієї Русі) Пімен у своїй доповіді на Помісному соборі (травень 1971 р.) зазначав: «Жовтнева революція оновила все єство життя нашого народу... і ми, церковно-служителі, разом із усіма нашими співвітчизниками відчуваємо глибоке задоволення, що всі ці починання співзвучні євангельським ідеалам»⁷. Це зовсім не означало, що все духовенство підтримувало ці погляди. На тому самому Соборі знайшлася група ієрархів (6–7 осіб), які, спираючись на підтримку зарубіжних ієрархів, бажали, щоб на Соборі тією чи іншою мірою проявилася опозиційність духовенства щодо політики радянської влади⁸. Проте останні в РПЦ були в меншості.

Щодо компромісів керівництва РПЦ із радянською державою священник-дисидент Гліб Якунін писав: «... Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала й духовно солідаризувалася із грома-

⁶ Алексій, Патріарх. Слова и речи. — Т. 2. — М., 1954. — С. 177.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 12 зв.

⁸ Там само. — Арк. 13 зв.

дянською владою»⁹. Ці слова, однак, не варто сприймати однозначно. Церковне керівництво змушене було йти на такі компроміси, щоб РПЦ не сприймалася радянською владою як її ворог. З одного боку, це давало їй можливість функціонувати в обмежених рамках, з іншого, — такі ідеологічні компроміси накладалися відповідним чином на свідомість пересічних віруючих. Опоненти РПЦ у православному середовищі — Істинно-православна церква та істинно-православні християни, як і частина духовенства й парафіян цієї течії вважали, що така церковна політика завдає більше шкоди, ніж користі, віруючим.

Загалом, у досліджуваній період соціальна доктрина РПЦ зазнала певної еволюції — від соціально-політичного індивідуалізму до виправдання активної участі в соціальному житті радянського суспільства. Ця участь мала здійснюватися з позицій прийняття соціалістичних ідей, проте не з позицій християнського соціалізму, а лівого християнства. Низка дослідників цього процесу, зокрема Володимир Танчер, вважають, що перехід православного богослов'я на позиції лівого християнства відбувся в середині 1960-х років¹⁰.

Вислови про пов'язаність низки християнських ідей із комуністичними належать і духовенству інших конфесій. Зокрема, 1947 року в баптистському журналі «Братский вестник» писалося: «Багато ясних висловів самого Христа і його апостолів говорять про те, що принципи, покладені в основу Жовтневої революції, близькі словам і вченню Христа і його апостолів»¹¹. У цій самій статті зазначалося: «Господь наш, який керує народами й царствами, на місце тюрми народів — царської Росії — поставив славний радянський лад»¹². Кожне з цих тверджень підкріплювалося кількома цитатами з Біблії.

Про те, що окремі комуністичні ідеї запозичені з Біблії, зокрема про працю, заявляли і равини. Так, одеський равин Шварц 1963 року в одній із своїх проповідей в синагозі заявив, що Тора виховує людей в душі морального кодексу будівників комунізму¹³. Схожі висловлювання виражало переважно духовенство тих конфесій, яким було офіційно дозволено існувати в радянській державі. Для священнослужителів нелегально діючих релігійних течій такі слова були винятком.

⁹ Якунин Г., священник. В служении культуры (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести. — М.: Прогресс, 1989. — С. 201.

¹⁰ Танчер В.К. Религия и современный мир: Проблемы социально-политического модернизма в русском православии. — К.: Знание, 1985. — С. 30–31.

¹¹ Ф. И. Ж. Тридцатая годовщина Великой Октябрьской революции // Братский вестник. — 1947. — № 6. — С. 5.

¹² Там же. — С. 6.

¹³ Шахнович М.И. Закат иудейской религии. — Л.: Лениздат, 1965. — С. 235.

Ідеї про подібність християнства та комунізму висловлювали чимало пересічних вірян. Цьому сприяла їхня погана обізнаність із віровченням, вплив радянської ідеології та панегірики духовенства владі. Більшість вірян, людей із невисоким рівнем освіти, часто змішували несумісні поняття. Проникнення ідей про подібність комунізму та християнства спостерігалось не лише серед багатьох православних віруючих, а й поміж послідовників інших конфесій. Під час соціологічних досліджень у Чернівецькій області членам релігійних організацій закритого типу було задано питання: що віруючий бачить спільного між комуністичним і християнським віровченням? 18,5% віруючих (92 особи) заявили, що подібність комуністичного вчення й християнського; 13,5% (67 осіб) вважали, що комунізм і християнство — незалежні, співіснують самостійно, позитивні сторони є як у першому, так і в другому; 9,7% (48 осіб) зазначили, що комуністичне вчення протилежне християнському, нічого спільного між ними немає і не може бути. Більшість віруючих (58,3% — 289 осіб)¹⁴ дали невиразні й ухильні відповіді, очевидно, боячись сказати те, що вони думають. Велика частка осіб, які заявили про тотожність християнських і комуністичних ідей, була зумовлена значною мірою тим, що чимало людей боялися висловлювати свої переконання, а інші погано розбиралися в релігійному віровченні і не могли чітко провести межу між комуністичною ідеологією та релігійним віровченням.

Окремі віруючі — п'ятидесятники із с. Тур'я Бистра (Закарпаття) заявили: «Комунізм — то буде таке життя, про яке і ми мріємо» (К-уб М.В.), «Комунізм треба будувати, бо то буде краще життя» (Г-ий Й.П.)¹⁵. Такі уявлення були властиві, як правило, вірянам із невисоким рівнем освіти. Схожі думки, хоч і дещо змінені, висловили й свідки Єгови із с. Рівне Закарпатської області: «Комунізм — це добре, це, може, те чого хоче бог, але люди не прагнуть у ньому духовної досконалості» (Т-ша Є.Й.), «Мета у нас одна, але шляхи її досягнення різні» (Б-сі Б.І.)¹⁶. У свідомості віруючих, насамперед членів протестантських релігійних організацій закритого типу, християнські ідеї та моральні установки інколи зливалися з радянськими з тією різницею, що віруючі не визнавали атеїстичних аспектів комуністичної ідеології¹⁷.

¹⁴ Про характер сучасних сектантських вірувань / А.О. Єришев, М.Д. Коротков, П.І. Косуха та ін.; АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред.: А.О. Єришев, О.С. Онищенко. — К.: Політвидав України, 1988. — С. 102.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Баптизм и баптисты. Социол. очерк / С.И. Дерішев, В.В. Дубровский, Л.М. Игнатенко и др.; АН БССР. Ин-т философии и права; Ред. М.А. Ленсу, Е.С. Прокошина. — Минск: Наука и техника, 1969. — С. 168.

Злиття релігійної та радянської ідеології часто спостерігалось у свідомості віруючих дітей і проявлялося в їхній поведінці. Приміром, підліток 13–14 років, що перебував у церкві селища Пісочин Харківської області на Пасху (1963 р.), сказав: «У школі я піонер, а в церкві — віруючий. Я вірю в бога і тому сповідаюсь у церкві»¹⁸. Для багатьох дітей, чиє виховання здійснювалося одночасно під впливом двох світоглядів, не існувало різкої конфронтації між релігійними і радянськими атеїстичними цінностями.

Радянська ідеологія не лише включалася в релігійну свідомість віруючих як одна з її складових, вона водночас сама певною мірою виконувала функції релігії. Виявлятися схожі тенденції почали одразу ж після захоплення влади більшовиками. На захоплення релігійної ніші комуністичною ідеологією вказувала низка філософів, учених і політичних діячів. Ленін ще 1909 року у своїй праці «Про ставлення робітничої партії до релігії» висловився так: «Положення: “соціалізм є релігія” — для одних є форма переходу від релігії до соціалізму, для других — від соціалізму до релігії»¹⁹. Він вважав, що членів соціал-демократичної партії за заяву «соціалізм є моя релігія» і проповідь поглядів, що відповідають цій заяві, не можна осуджувати. Він зазначав: «Відступ від марксизму (а значить і від соціалізму) тут безперечний, але значення цього відступу, його, так би мовити, питома вага, можуть бути різні в різній обстановці»²⁰. Ці слова були висловлені на захист соціал-демократів, які часто вели пропаганду в релігійному середовищі і цитували Біблію.

На виконанні більшовизмом окремих сакральних функцій наголошували і його опоненти. Український філософ Арсен Річинський зазначав: «Релігійний характер більшовизму полягає в домаганні вірити в комунізм, вірити в те, що людство досягне спасіння, тільки відкинувши будь-яку релігію, механізуючи людину й людське життя на всіх ділянках культури, політики й економіки та усунувши будь-яку гадку про духовну містичну сторону життя. Є це *materialismus militans* — воюючий матеріалізм (термін Плеханова), який обіцяє спасіння і рай у вселюдському “муравлиську...”»²¹. Він вказував, що всяка релігія обіцяє спасіння, але також вимагає облаштувати своє життя згідно з нею. Таким безкомпромісним світоглядом, який вимагає безумовного послуху своїм при-

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 32.

¹⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів / Пер. з 5-го рос. вид. — Т. 17. — К.: Політвидав України, 1971. — С. 396.

²⁰ Там само.

²¹ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. — С. 242.

писам і жадає «чистоти віри» (ліквідації іншої віри) є і більшовицький матеріалізм²².

Думку про релігійний характер більшовизму висловлювали й російські філософи. Микола Бердяєв писав: «Людина є релігійна тварина і, коли вона відкидає істинного, єдиного Бога, вона створює собі фальшивих богів, ідолів і кумирів і поклоняється їм»²³. В іншій праці російський філософ зазначав, що марксизм є «релігією в атеїстичному одязі», в якій пролетаріат займає місце земного Бога, а сама ідеологія претендує на місію спасіння людства²⁴. Сергій Булгаков наголошував, що непримиренність соціалізму до релігії криється в його бажанні самому стати релігією та витіснити іншу. Економічні закони постали в марксизмі як Божественний промисел²⁵.

Про те, що радянська ідеологія в СРСР нагадувала релігійну, висловлювалися й сучасні науковці. Приміром, Артур Артем'єв, даючи характеристику процесам радянської секуляризації, відзначав: «По суті, виникла свого роду примусова “секулярність”, що являла собою деяку подобу свого антипода — примусової, уніфікованої релігійності, що переважала в умовах феодального ладу»²⁶. В умовах поборювання релігії і насадження атеїстичного світогляду народжувалася нова ідеологічна система, що виконувала деякі функції релігійної.

Однак дослідники по-різному кваліфікували релігійність радянської ідеології. Серж Московічі, французький соціальний психолог, визначає ідеологічні системи, що постають на місці справжніх релігій, як світські релігії. Останні не передбачають ні Бога, ні життя після смерті; їхніми послідовниками можуть бути й атеїсти. Дії світських релігій включали в себе «приступ безумства віри», описаної Золя в «Жерміналі». Вони містять догми, священні тексти, якими керуються, та героїв в якості святих. Така світська релігія точно відповідає певним психологічним потребам — «потребі в певності, регресії індивідів у масі» тощо. Вона не визнає втручання божественної істоти в людські справи, а, навпаки, вона вважає себе «чимось — природою, історією, батьківщиною, індустрією і так далі, — що, як вважається, об'єктивно впливає на нашу долю». Світська релігія,

²² Там само.

²³ Бердяєв М. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990. — С. 131.

²⁴ Бердяєв Н. Марксизм и религия // Христианство, атеизм, современность. — Париж, 1969. — С. 28–38.

²⁵ Булгаков С.Н. Христианский социализм. — Новосибирск, 1991. — С. 232.

²⁶ Артем'єв А.И. Атеизм, религия, личность. — Алма-Ата: Казахстан, 1990. — С. 45.

звертаючись до відданості суспільства цінностям свободи, справедливості, революції тощо, здатна мобілізувати людей²⁷.

Вона мала різні функції. По-перше, світська релігія створювала єдину картину світу; по-друге, гармонізувала відносини між людиною і суспільством, примиряючи в ньому соціальні й антисоціальні тенденції; по-третє, приховувала таємницю²⁸. Приміром, марксистська ідеологія запропонувала світогляд, де кожна проблема мала своє вирішення, вона створила універсальні принципи — боротьбу класів тощо. Водночас, марксистська ідеологія звужувала можливості вибору та адаптації, нав'язуючи подібні шляхи до досягнення щастя. Всі ці аспекти втілювалися в житті радянського суспільства, де марксистська ідеологія стала офіційною.

Низка вчених, філософів вказували на спорідненість радянської ідеології з первісними релігіями. Скажімо, відомий американський психолог Еріх Фромм, праці якого неодноразово піднімали питання релігійної психології, стверджував, що радянській системі притаманний тотемізм, оскільки людина, яка присвятила себе винятково служінню державі або партії, вважала державно-партійні інтереси єдиним критерієм істинності чи цінності. Для неї прапор як символ її групи був священним, така людина сповідувала кланову релігію і поклонялася тотему, хоча їй ця релігія могла уявлятися повністю раціональною системою²⁹. Тому, якщо ми хочемо зрозуміти, яким чином фашизм чи сталінізм заволоділи умами мільйонів людей, на думку Фромма, нам необхідно розглянути тотемістичні релігійні аспекти їхніх систем орієнтації.

Засновники марксистсько-ленінської ідеології, бажаючи вирвати народ із «тенет релігії», заганяли його в інші «релігійні» чи псевдорелігійні тенета, які для свідомості людини часто виявлялися згубними в сенсі розкриття людської особистості. Із цього приводу філософ і культуролог Мірча Еліаде писав: «По суті, безкарно переступити рівень архетипів і повторення можна лише прийнявши філософію свободи, яка не виключає бога. Втім, якраз це і підтвердилося, коли рівень архетипів і повторення був уперше перевершений іудео-християнством, яке ввело в релігійний досвід нову категорію — віру. Не варто забувати, що якщо віра Авраама визначається тим, що для бога все можливо, християнська віра прого-

²⁷ *Московичи С.* Век толпы: Исторический трактат по психологии масс. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. — С. 419.

²⁸ Там само. — С. 420–422.

²⁹ *Фромм Э.* Психоанализ и религия // Фромм Э. Иметь или быть: Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или Быть / Пер. с англ. — К.: Ника Центр, 1998. — С. 34.

лошує, що все можливо також для людини... [у результаті віри — прим. П.Б.]. ... Вона являє собою нову формулу співучасті людини в творінні, першу, а також і єдину з того часу, як був перевершений традиційний рівень архетипів і повторення». Тільки свобода, яка бере початок і знаходить свою гарантію і підтримку в Бозі, — зазначає він, — здатна захистити сучасну людину від жаху історії³⁰. Тобто Еліаде вважав, що людина, яка вийшла з рівня архетипів і повторень, може захиститися від надломів свідомості лише за допомогою віри в Бога.

Мірча Еліаде зазначав, що ще Карл Маркс використав один із найесхатологічніших міфів середземноморсько-азіатського світу — міф про справедливого героя-спокутника, поставивши на його місце пролетаріат, страждання якого змінило онтологічний світовий статус. Марксове безкласове суспільство і, як наслідок цього, зникнення історичного напруження є не чим іншим, — писав він, — як міфом про золоту добу, яка за багатьма традиціями є водночас і початком, і кінцем історії. Маркс додав до цього міфу елементи «месіанської та іудейсько-християнської ідеології: з одного боку, сотеріологічна функція і профетична роль пролетаріату, з другого боку, останній і рішучий бій між Добром і Злом, який легко зрівняти з апокаліптичним конфліктом між Христом й Антихристом, що закінчується перемогою першого». До того ж Маркс поділяв есхатологічні сподівання на абсолютний кінець історії³¹. Після 1930-х років, коли народу було показано, до чого можуть призвести шляхи інакомислення, радянська ідеологія частково зайняла місце релігійної, витіснивши останню з багатьох сфер. Світогляд багатьох радянських людей, щиро відданих «будівництву комунізму», багато чим нагадував релігійний фанатизм. Для того, щоб комуністична ідеологія частково зайняла нішу релігії, потрібно було лише підірвати або знищити міць релігійних інституцій.

Власне кажучи, часткове зайняття цієї ніші виявилось зовсім неважкою справою. Карл-Густав Юнг відзначав, що в суспільстві існує потреба відшукати якогось героя, досконалого мудреця, вождя і батька, тобто фігуру, яка має безперечний авторитет, щоб здійснювати обряди в його ім'я. Це не тільки вияв поведінки осіб, позбавлених власної думки, а й психологічний закон природи³². В іншій своїй праці він писав: «Будь-

³⁰ *Еліаде М.* Миф о вечном возвращении (архетипы и повторение) // Элиаде Э. Космос и история: Избранные работы / Пер с англ. и фр. — М.: Мысль, 1987. — С. 143.

³¹ *Еліаде М.* Аспекты мифа / Пер с фр. — М.: Инвест-ППП, 1995. — С. 183; *Еліаде М.* Мифы современного мира // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — С. 10–11.

³² *Юнг К.-Г.* Отношения между «Я» и бессознательным // Юнг К.-Г. Очерки по аналитической психологии. — Минск: Харвест, 2003. — С. 266.

хто, хто колись відрікся від свого одвічного права на свободу і обов'язку індивідуальної відповідальності, цілком підкорившись колективній вірі буде наполегливо за неї чіплятися. І більше того, він буде з точно такою ж вірою, так само бездумно марширувати в зворотному напрямку, якщо йому нав'яжуть іншу, зовнішню «привабливішу» віру»³³. Для прикладу вчений наводить гітлерівську Німеччину.

У точці зору цих філософів і вчених був здоровий глузд, а не просто бажання покритикувати радянський лад. Адже радянська ідеологія створила своїх «святих» — Маркса, Енгельса та Леніна, свої «Святі писання» — твори класиків марксизму-ленінізму та радянські догми, відхід від яких піддавався нещадній критиці та репресіям (подібно до боротьби з єресями), відбувалася сакралізація вибраного народу — радянського.

Для життя секуляризованого суспільства, де релігія була оголошена пережитком, важливо було заповнити духовну нішу. Це заповнення певною мірою здійснювалося через реміфологізацію. Джерелом її була «незадоволена потреба в цілісному погляді на світ»³⁴, який раніше формувала релігія. А оскільки ця потреба залишалася незадоволеною, необхідно було створити якийсь міф чи «власну релігію», в якій перемішувалися різні символи й уявлення або реальні події. Таким типовим міфом ставали легенди про всесильну Радянську державу та Комуністичну партію, здатну потурбуватися про пересічних громадян СРСР, про «мудрих вождів» Леніна та Сталіна, які можуть вирішити всі проблеми.

Цікавий факт, що «мудрість», «всесильність», «всеохоплюваність», «вселюблячість» вождів підкреслювалася і низкою найвищих духовних ієрархів. Часто це доходило до відкритого блюзнірства — месіанських сподівань, прив'язаних до особистості Сталіна. Наприклад, патріарх Алексій говорив: «Церква вчить, що благословенного миру, міцного добробуту і справжнього спокою для праці можна досягнути не інакше, як шляхом правди; що зі справами правди народів невидимим, але дієвим союзом поєднані справи Правди Божої, що в такий спосіб із Правдою Божою поєднано і прагнення сучасних миролюбних народів жити в мирі і справедливості. Ми щасливі, що цю правду здійснює наш народ під твердим проводом усім світом визнаного Вождя і натхненника миролюбних народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна»³⁵. Не менш блюзнірський образ створив митрополит Миколай (Ярушевич), який на конференції всіх церков і релігійних об'єднань у СРСР 1952 року промовив:

³³ Юнг К.-Г. Нераскрытая самость (современность и будущее) // Юнг К.-Г. Психика: структура и динамика. — М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. — С. 316.

³⁴ Автономова Н.С. Миф и хаос // Заблуждающийся разум: Многообразие вненаучного знания. — М.: Политиздат, 1990. — С. 53.

³⁵ Там же. — С. 197–198.

«Неприступною цитаделлю миру піднімається Радянський Союз над каламутними хвилями неспокійного океану. Наша цитадель вища від Монбланів та Еверестів. На вартовій вежі її беззмінно стоїть перша людина світу. Пильні очі його, міцна рука, яка вказує людям дорогу життя, розмірено б'ється його всеохопне серце, яке ввїбрало в себе весь біль страждених, наповнене спокійним, але невтомним гнівом до катів і великою любов'ю до людей. Він не дасть приректи на нові муки людство, що його недавно порятував... Слава Великому Сталіну»³⁶. Зрозуміло, що ці слова суперечили внутрішнім переконанням самих ієрархів.

Так Сталіна прославляло не лише духовенство РПЦ, а й інших конфесій. У телеграмі-співчутті з приводу його смерті на ім'я уповноваженого РСРК в УРСР П. Вільхового від старообрядців (Руської православної старообрядницької церкви (РПСЦ) Білокриницької згоди) диктатора називали «великим вождем всього радянського народу»³⁷, у телеграмі євангельських християн-баптистів — «найвизначнішим прапорносецем світу, вождем усього прогресивного людства, творцем великої Сталінської Конституції, нашим рідним і любимим»³⁸.

Російський історик Вадим Якунін пояснює хвалу Сталіну і радянській владі та невихід за межі дозволеного тим, що РПЦ намагалася використати сприятливий момент для зміцнення церковних позицій і боялася повтору ситуації 1920–1930-х років³⁹. Німецький дослідник Герхард Зімон зазначав, що після безуспішних спроб опозиції патріарша Церква бачила в покірній терпимості єдину надію спротиву⁴⁰. Очевидно, інших шляхів для легального функціонування релігійних об'єднань в СРСР не було.

Радянська ідеологія була ідеологічною системою нової цивілізації — радянської. Традиційна цивілізація, основою якої було село, була зруйнована. Нині маловідомий, російський поет Александровський писав:

«Русь! Сгнила? Умерла? Подохла?
 Что же! Вечная память тебе.
 Не жила ты, а только охала
 В полутемной и тесной избе»⁴¹.

³⁶ Там же. — С. 198.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 15 а.

³⁸ Там само. — Арк. 15 б.

³⁹ Якунин В.Н. Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы // Отечественная история. — 2003. — № 4. — С. 91.

⁴⁰ Simon G. Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K. Matchet. — London, C. Hurst, 1974. — P. 72.

⁴¹ Цит. за: Шафаревич И. Русский народ в битве цивилизаций. — М.: ЭКСМО; Алгоритм, 2004. — С. 101.

Під ракурсом створення нової цивілізації дещо по-іншому сприймаються колективізація, розкуркулення і голод 1932–1933 років. Вони мали змінити образ села, щоб воно органічно пов'язувалося з новою цивілізаційною моделлю. Колективізація й розкуркулення були часом зламу старих духовних основ народу. Вони часто супроводжувалися закриттям храмів. Злам старих основ здійснювався і шляхом репресій, які завдали значного удару духовній еліті суспільства й різко зменшили кількість духовенства.

Вплетення радянської ідеології в релігійне життя населення почалося невдовзі після революції. Розглянемо вплив смерті Леніна на цей процес. Західний історик Дойчер писав, що навіть процедура поховання, бальзамування Леніна як єгипетського фараона була спрямована на те, щоб зачарувати уми народу і прищепити йому палке почуття до нового ленінського культу. Такі функції виконував і Мавзолей на Красній площі, в якому було поміщене тіло Леніна. Муміфікація була засобом боротьби зі зникненням його образу й підтримання існування цього образу в умах людей назавжди⁴². Бальзамування Леніна стало своєрідною публічною демонстрацією революційного стирання межі між життям і смертю. Траурна ритуалістика наповнюється новим змістом. Могила Леніна (Мавзолей) для комуністів постає колискою світової революції. Для мас образ померлого вождя поєднав два символи: загальної жертви (лихоліття громадянської війни) і спільного предка (людину, яка керувала здійсненням революції). Країна почала новий відлік, в якому через засліпленість привидом майбутнього не залишалося місця минулому⁴³. Цікавий факт: після смерті Леніна в низці храмів були відслужені панахиди за упокій його душі. Ще при житті вождя його портрети поміщалися в багатьох селянських оселях поруч із іконами⁴⁴. Це, звичайно, не виключало існування протилежних настроїв.

Сучасний православний богослов Андрій Кураєв вважає, що вже слова Володимира Маяковського «Ленін живий, Ленін буде жити» мають релігійний відтінок. Твердження «Ми кажемо Ленін — розуміємо партія, ми кажемо партія — розуміємо Ленін» точно відображають християнську формулу взаємин Христа і Церкви. У поемі «Володимир Ілліч Ленін» навіть показано різницю між Леніним та Ульяновим. Ленін — це дух

⁴² *Московичи С.* Век толпы: исторический трактат по психологии масс. — С. 438.

⁴³ *Булдаков В.* Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 269.

⁴⁴ Там же. — С. 270.

революції, а Ульянов — лише тимчасове втілення цього духа⁴⁵. Далі ця догматична ідея була розвинута Андрієм Вознесенським:

«Но вот в стране
узкоколейной,
шугнув испуганную шваль,
в Ульянова вселился Ленин
так что пиджак трещал по
швам!
Он диктовал его декреты.
Ульянов был его техредом...
И часто от бессонных
планов,
Упав лицом на кулаки,
Устало говорил Ульянов:
“Мне трудно, Ленин.
Помоги”!»⁴⁶

Ульянов, як бачимо з цих слів, постає лише особою, в яку втілюється дух Ленін. Таке сприйняття доволі близьке до низки поширених орієнталістських релігійних ідей. І хоча Вознесенський називає його народним духом, однак він сприймався і як дух Комуністичної партії, і як дух радянської системи тощо.

Образ вождів у СРСР як релігійний символ мав такі атрибути: всюдисущість, безсмертя і досконалість вищої істоти. Багаточисельні зображення Леніна, присутність його імені в назвах вулиць, установ створювала ілюзію всюдисущості. Вона відображала намагання продовжити в часі, «обезсмертити» функцію, яку виконував цей образ щодо соціалізації нових поколінь, забезпечити спадковість влади. Підтримувати ілюзію всюдисущості вождь продовжував і після своєї смерті. Всюдисущість Леніна підкреслювали широким спектром лозунгів. Зокрема, у них звучало: «Ленін мовчить, але ми робітники, чуємо його голос всередині нас».

Найяскравіше ідея безсмертя вождя проявилася в збереженні його тіла в Мавзолеї. Для партійного керівництва це була ознака легітимізації влади, а для масової свідомості муміфікований вождь виступав релігійним символом. Збереження забальзамованого тіла Леніна давало привід

⁴⁵ Кураев А. Христианин в языческом мире, или О наплевательском отношении к порче // http://lib.aldebaran.ru/author/kuraev_andrei/kuraev_andrei_hristianin_v_yazycheskom_mire_ili_o_naplevatelskom_otnoshenii_k_porche/

⁴⁶ Там же.

для виникнення ідеї його воскресіння у фольклорі. Виникали казки про його воскресіння, доведені до відчаю люди залишали у Мавзолеї листи Іллічу тощо⁴⁷. Ідею безсмертя посилювало гасло «Ленін завжди живий».

Значення його образу як досконалої істоти відображалось в лексичі. Вже 1918 року Григорій Зінов'єв назвав його «апостолом соціалістичної революції», а його книгу «Что делать» (1902 р.) порівнював з Євангелієм. Георгій Плеханов ще 1913 року нарік цю працю «катехізисом для наших практиків». Лев Троцький 1923 року писав: «Маркс — пророк із скрижалями, а Ленін — найвизначніший виконавець завітів»⁴⁸. Відтак засновник радянської держави виступав у ролі релігійного символу вищої істоти.

Навіть особи, які не визнавали радянську систему цінностей, нерідко бачили тодішній світ у релігійних символах: як арену боротьби божественних і сатанинських сил. В очах своїх опонентів Ленін нерідко набував демонічних рис, його називали антихристом, дияволом. В одному з приватних листів, які були відкриті цензурою (березень 1924 року), писалось: «У нас відреклися від Бога істинного і визнали Богом чорта, кровопивцю, людоїда Леніна і Троцького». Схожі образи озвучувалися і в процесі розвінчування його культу в роки перебудови. Приміром, на мітингу 1990 року низка ораторів, які вимагали перейменування Ленінграда, називали вождя сатаною⁴⁹. В одному з віршів Істинно-православної церкви, що датується 1931 роком, читаємо:

«Дьявола антихристова рвань,
Ныне явно ведет с Церковью брань,
Мы же содействующие Христу
Дадим решительный отпор врагу.
Враг не дремлет
Пусть всяк всему внемлет,
Но и гибель врага
Не дальше, чем день, близка»⁵⁰.

Із рядків цього твору ми бачимо, що окремі противники радянської влади ототожнювали її вождів і прибічників із демонічними силами.

⁴⁷ Шейнов В.П. Психология власти. — М.: Ось-89, 2003. — С. 64–65.

⁴⁸ Там же. — С. 66–67.

⁴⁹ Там же. — С. 67.

⁵⁰ Осипова И.И. «Сквозь огонь мучений и воду слёз...»: Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. — М.: Серебряные нити, 1988. — С. 235.

Сучасники нерідко в приватних розмовах та листах теж відзначали факт виникнення нової релігії. Так, у приватному листі (1925 р.) писалося: «Тепер тут нова релігія, так званий ленінізм. Повсюди бачиш портрет цієї людини, як у старий час ікони...»⁵¹. Візуальні образи відігравали вагомую роль у поширенні нового культу.

Ленін у колективних уявленнях грав також роль родового символу, відповідав людським прагненням мати покровителя, який вирішить важкі проблеми, і візьме на себе відповідальність за життя простих людей. Він обіцяв припинити війну, дати землю, побудувати світле майбутнє — комунізм. Образ батька-захисника був присутній у суспільстві увесь радянський період. Після смерті вождя одна робітниця писала в ЦК РКП(б): «Я увірувала в Ілліча... Зараз я зрозуміла, чому ми так побиваємося за товаришем Леніним: тому, що він нам захисник і покровитель всіх пригноблених»⁵².

Окремі люди, називаючи своїх дітей Володимир, Еді (Это дитя Ильича), Вілен, Вілор (Владимир Ильич Ленин, Октябрьская революция), нерідко позначали Леніна «святим покровителем». Образи Леніна як покровителя були присутні й у фольклорі. Зокрема, у 1960-роках була поширена частівка:

«Ленин, батюшка, проснись
И с Хрущевым разберись.
Водка стала двадцать семь,
Мяса, масла нет совсем»⁵³.

Можна також стверджувати, що в свідомості мас Ленін існував у трьох іпостасях: як дитина, як революціонер і як керівник першої у світі соціалістичної держави. Георгій Почепцов вважає, що Ленін-1 був прерогативою школи, зображався на жовтєвській зірочці, у підручниках, дитячих книгах. Ленін-2 був прерогативою вузів, Ленін-3 — офіціозу⁵⁴. Постійне використання його як символу ставало причиною сприйняття його народними масами як суперлюдини, своєрідного титана, на кшталт Прометея, месії тощо.

Процеси обоження зачепили й образ Сталіна. Культ його особистості в СРСР, який встановився ще в міжвоєнні роки, нагадував класичні релігії. Це визнавали й самі радянські вожді. Зокрема, Микита Хрущов

⁵¹ Шейнов В.П. Указ. соч. — С. 65–66.

⁵² Там же. — С. 70.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии. — К.: Глобус, 1994. — С. 24–25.

зазначав: «Культ особистості дещо нагадує релігію»⁵⁵. Сталін, який був вождем нації, партії, присвоїв усі титули та привілеї обожненого батька.

Хоча його влада супроводжувалася широкомасштабним терором, проте, попри жорстокість його заходів, він був оточений пошаною і навіть безмежною любов'ю з боку мільйонів радянських людей. Цей феномен до певної міри приголомшує. Його по-різному пояснюють. Хрущов зазначав: «Я віддав би справедливість Сталіну в одному: він завоював наш розум і тіло не клинком. Ні, він володів надзвичайними здібностями підкоряти людей і маніпулювати ними — що є якістю, важливою і необхідною для великого вождя»⁵⁶. Радянський філософ Олександр Зінов'єв писав, що сталінські чистки більше зробили для його обожнення, ніж його політика, що мала метою знизити ціну на продукти на кілька копійок. Цю думку підтримує Серж Московічі, який вважає, що для популяризації Сталіна і його звеличення як Бога, жах який він навіював, був ефективнішим, ніж благополуччя, що міг забезпечити його режим⁵⁷. Російський філософ, політемігрант Георгій Федотов зазначав, що число жертв, яке виражається шести-, семизначними цифрами, вже піднімає діяча світу злочинного у світ великий⁵⁸. Останнє твердження можна застосувати й до багатьох інших тиранів.

Існують й інші причини обожнення образу Сталіна. За його правління марксистсько-ленінська ідеологія була перетворена у світогляд, який давав пояснення всьому. Спочатку це відбулося, зокрема, шляхом видання серії канонічних радянських текстів. Переписування історії призвело до створення нової, де багато старих революціонерів постали злими істотами. Сталін виступав як переможець їх, як святий Георгій. У такий спосіб створювалася демонологія ворогів, без якої не існує жодна віра⁵⁹. Він підносився в образі Леніна, який воскрес. До нього можна застосувати слова Зигмунда Фрейда, який зазначав, що «видумка героїчного міфу досягає своєї кульмінації в обожненні героя»⁶⁰. До Сталіна зверталися як до напівбога, всемогутнього, всезнаючого і непогрішного.

Американський дослідник Мартін Маля у своїй праці «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991» зазначав: «Сталін — Ленін

⁵⁵ Цит. за: *Московичи С.* Век толпы: Исторический трактат по психологии масс. — С. 435.

⁵⁶ Там же. — С. 436.

⁵⁷ *Московичи С.* Психология харизматического вождя // Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. — Т. 2. — Самара: Бахрах, 1999. — С. 425.

⁵⁸ *Федотов Г.П.* О святости интеллигенции и большевизме: Избранные статьи. — С-Пб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1994. — С. 105.

⁵⁹ *Московичи С.* Психология харизматического вождя. — С. 444.

⁶⁰ Там же.

його часу та нове уособлення несхильності та невмирущості партії — неминуче адаптував цей культ до власного керівництва. Справді, посідаючи панівне становище, було безглуздо не скористатися з нього. Але коли «культ вождя» стосується живої людини, він надто посилюється цим фактом. І коли Вождь веде народ від одного революційного перелому до іншого, зосередження на майже магічній владі особи вождя чимдалі посилюється. У ситуації постійної кризи герой політичної теорії є природним джерелом навіть для нетоталітарного суспільства — це підтверджує кар'єра численних американських найвищих керівників або Черчілля, або де Голля. У суспільстві тоталітаризму згаданий герой перетворюється на суперлюдину майже божественних пропорцій. У такий спосіб Сталін, який майже не мав безпосередніх контактів з народом своєї країни, перетворився за допомогою всюдисущих його зображень з гіпсу, в живописі або на плівках на харизматичну ікону для мас»⁶¹. Культ героя, що виник, був відходом від класичного марксизму, однак відповідав вимогам і потребам нового суспільства.

Радянський письменник Ілля Еренбург у своїх мемуарах теж пише, що починаючи з 1938 року справедливо використовувати культ у його основному релігійному сенсі, оскільки у свідомості мільйонів Сталін перетворився в міфічного Бога. Цю думку підтверджували й ті, що відчували це. Мілован Джилас зазначав: «Я наближався до Сталіна в стані свідомості, близькому до релігійної віри»⁶². Сталін ставав для мільйонів радянських громадян недоступним владиною, животворним сонцем, особою, яка визначала їх життя і розвиток суспільства.

За християнськими канонами створювалися візуальні образи Сталіна: Сталін з дитиною повторював Богородицю з малям, Сталін серед соратників — Христа з апостолами, Сталін серед робітників — Христа з людьми⁶³. Образ Сталіна як аскета теж відповідав християнському модусу⁶⁴. А Церква, яка займала ті ніші, на які претендувала радянська ідеологія, жорстко пригнічувалася.

До формування сталінського культу як релігійного долучалися й люди, творчість яких сприймалася радянською цензурою насторожено (Анна Ахматова), а то й вороже (Осип Мандельштам). Зокрема, 1950 року в «Огоньке» (№ 14, с. 20) був надрукований вірш Ахматової, де звучало:

⁶¹ *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Пер. з англ. — К.: Мегатайт, 2000. — С. 272.

⁶² *Московичи С.* Психология харизматического вождя. — С. 446.

⁶³ *Почепцов Г.* Указ. соч. — С. 35.

⁶⁴ Там же. — С. 96.

«И благодатного народа
Он слышит голос: Мы пришли
Сказать: где Сталин, там свобода,
Мир и величие земли...»⁶⁵

Сталін тут постає як істота з надприродними функціями, яка приносить свободу, мир і велич. Навіть Мандельштам перед своїм другим арештом і загибеллю писав:

«Глазами Сталина раздвинута гора
И вдаль прищурилась равнина...»⁶⁶

Слід відзначити, що багато дослідників хоча і визнавали, що в СРСР відбувалося обоження особи Сталіна, проте вважали, що цей процес мав певні межі. Так, британський історик Джефрі Хоскінг до сфери його обоження, зокрема, відносив претендування на те, що він пізнав людську природу, і навіть Всесвіт, за допомогою діалектичного матеріалізму. Фоном цієї ідеології служили ритуали та церемонії, що певною мірою нагадували релігійні. Проте Хоскінг вважав, що сталінській доктрині не вдалося досягнути успіхів у виконанні деяких релігійних функцій, тому що вона була переважно політичною та економічною. А людська віра та духовні цінності за марксистсько-ленінським вченням були вторинними, похідними. Оскільки це викликало почуття незаповнення, певного незадоволення, то в тому варіанті ідеології, що спрямовувався на широкі маси, було допущено відродження «автономної суб'єктивності». У художній творчості, зокрема, дістав поширення культ поклоніння герою, сімейної прив'язаності та романтичної любові⁶⁷. На наш погляд, Хоскінг доволі точно виразив деякі основні параметри використання образу Сталіна як релігійного, хоча й оминув низку аспектів.

Смерть Сталіна, як і смерть Леніна, на деякий час пробуджувала в окремих людях есхатологічні настрої, їм здавалося, що із смертю вождя з радянським народом трапиться щось погане. Доволі цікаво реакцію на смерть тирана зображує історик Наталя Хоменко, досліджуючи реакцію студентської молоді на викриття культу особи Сталіна. Студенти згадували: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якась дівчина істерично вигукнула:

⁶⁵ Лурье Я.С. Россия древняя и Россия новая (Избранное). — С-Пб: ДБ, 1997. — С. 343.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Хоскинз Дж. История Советского Союза. 1917–1991 / Изд. 2-е, испр., доп. — М.: Вагриус, 1995. — С. 227.

“Краще б я померла, чим до цього дожила!”» (В. Андрушко), «Мое навчання в університеті почалося в... — рік смерти Сталіна. Цю подію я сприйняла як особисту та всенародну трагедію» (Н. Світлична)⁶⁸, «... Коли він помер, це було велике горе. Пригадую: 6-годину ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плакав...» (І. Дзюба)⁶⁹. Закрита доповідь Хрущова на XX з'їзді для багатьох людей стала шоком, надзвичайно глибоким потрясінням. «Всі знали про наближення XX з'їзду КПРС. ... Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого разом із Леніним стільки років вважали, ні, не святим, — Богом, Хрущов розвінчав» — згадував В. Кравцов⁷⁰, хоча, звичайно, в багатьох людей спостерігалися полярні реакції.

Цікаво, що навіть за кордоном не було нестачі в захопленні Сталіним із боку відомих умів. Андре Вюрмсер писав: «Скільки сотень і сотень тисяч відчують найсвітлішу любов до маршала Сталіна». Поль Елюар присвятив деспоту поему, в якій звучали слова: «І Сталін виганяє біду, довіра властива його ясному розуму». На честь його сімдесятиліття у Франції масово збиралися йому подарунки, які відправлялися у Москву цілими вагонами. Коли він помер, на вулицях було багато людей у сльозах. Луї Арагон писав: «Щоразу, коли хтось тиснув мені руку, хто б це не був — Фернан, Франсуа чи Даніель, — ми обидва боялися дивитися одне одному у вічі, щоб не побачити сльози, тому що інакше неможливо було б стримати власні»⁷¹. Така реакція можлива лише за втрати дуже дорогої людини або кумира.

Радянська ідеологія заволодівала умами широких мас не лише тому, що вона насаджувалася за допомогою різноманітних засобів, в тому числі репресій. Вона ще перемогла тому, що багато явищ тоталітаризму пов'язані з прадосвідом, прапам'яттю людей. Повторення архетипу чи його імітація, як зазначає Мірча Еліаде, робили предмет чи дію реальними⁷². Георгій Почепцов виділяє такі елементи дотиків до міфологічного часу, входу в нього як: жертва, прачас, сакральний простір, шаманізм, близнюки, ініціації, дуальна структура суспільства, міфологічні моделі

⁶⁸ Хоменко Н. Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2011. — С. 101.

⁶⁹ Там само. — С. 102.

⁷⁰ Там само. — С. 103.

⁷¹ Московичи С. Психологія харизматического вождя. — С. 425–426.

⁷² Еліаде М. Миф о вечном возвращении // Элиаде М. Космос и история / Пер. с англ. и фр. — М.: Прогресс, 1987. — С. 55.

(вбивство брата), ритуали, гарний/поганий простір⁷³. Так, жертвами в післяреволюційних ходах виступали опудала буржуїв, що несли демонстранти. Аксиоматика жертвовності визначала хід радянської історії. При цьому повторювалися християнські ідеї: на зміну сьогоднішньому стражданню прийде радісне завтра. Етапом нового часу виступала Жовтнева революція (Лютнева знаходилася за межею сакрального часу). Демонстрації і паради повторювали включення населення в цей час. Сакральним простором виступали музеї Леніна, ленінські кімнати. Шаманізм, зокрема, проявлявся в непомилковості партійних керівників й інституцій. Близнюками в довоєнний і повоєнний періоди стали Ленін і Сталін. Вони зображувалися разом. Після критики культу Сталіна на роль близнюка — вірного продовжувача справи Леніна, вірного ленінця, претендували інші генсеки. Утворювалися навіть дві пари: Маркс й Енгельс, Ленін та діючий генсек. Великого значення в радянській системі надавалося ініціаціям: прийомам у жовтенята, піонери, комсомольці, члени партії, прийняття військової присяги.

У чіткій класовій структурі відродилася дуальна побудова архаїчного суспільства. Робітники-колгоспники як трудова структура протиставлялися зіпсутій інтелігенції (яка була навіть не класом, а прошарком, а в системі відділу кадрів іменувалася «службовцями»). При цьому робітники мали вищий статус, ніж колгоспники. Їхній сакральний статус — пролетаріат. Агіографічні оповіді нагадувала біографія Леніна. У боротьбі з ворогами гине брат. Інший брат мстить за нього і перемагає ворогів. Тоталітарне суспільство створило різні ритуали й обряди, зокрема багатогодинні партійні зібрання. Простір був поділений на гарний і поганий. «Гарних» від «поганих» людей охороняли прикордонники⁷⁴. Можна порізно ставитися до цієї концепції Георгія Почепцова. Однак багато в чому він має рацію, якщо врахувати вагомий вплив архетипів колективного несвідомого на суспільну та індивідуальну свідомість. Очевидно, що можна назвати й інші елементи посилян на архетипи, а не лише, ті, що наводить у своїй книзі цей автор. До цього варто додати, що ці точки дотику мали системний характер: між ними існував тісний взаємозв'язок, вони доповнювали одна одну.

Окремі дослідники вважають, що радянська ідеологія також перейняла деякі ідеологічні штампи руського православ'я. Зокрема, Ярослав Любимий пов'язує утвердження в період сталінізму міфу про історичну місію комунізму і визначеність існуючого політичного режиму тим, що в Росії впродовж тривалого періоду функціонували міфи про праведність

⁷³ Почепцов Г. Указ соч. — С. 40–42.

⁷⁴ Там же. — С. 40–42.

православ'я, особливу месіанську долю російського народу⁷⁵. Очевидно, що ментальні стереотипи певним чином функціонували і у створенні нової радянської міфології.

Загалом комуністичний режим використовував для вкорінення своєї ідеології в масах давно відпрацьовані в історії дії. Цікаво те, що для обоження радянських вождів, піднесення радянської ідеології на постамент релігії значну роль відігравали політичні міфи. На відміну від архаїчних, релігійних вони є гранично актуальні, конкретні, адресні, прагматичні, хоча в них можуть відображатися віковічні сподівання та вірування. Доволі влучну характеристику політичним міфам дає російський політолог, філософ Сергій Кара-Мурза: «Методи пригнічення і примусу завжди використовувалися в політичному житті. Але в більшості випадків ці методи орієнтувалися на “матеріальні” результати. Навіть суворі деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії. Вони не цікавилися почуттями і думками людей... Сучасні політичні міфи діють зовсім по-іншому... Політичні міфи діють так само, як змія, що паралізує кролика перед тим як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені, скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбувалося»⁷⁶. Всі ці засоби сприяли становленню радянської ідеології як такої, що нагадувала релігійну.

Радянська система у 1940–1980-ті роки активно впроваджувала в життя і свої обряди та ритуали, які мали замінити релігійні. Це стосується як обрядів життєвого циклу (при народженні, одруженні та похоронах), так і обрядів, пов'язаних з певними сезонами (Новим роком, жнивими). Як християнські обряди привносили у свідомість мас християнські ідеї, так і радянські обряди та ритуали були не лише засобом протиставлення релігії та церковним обрядам, а також засобом внесення радянської ідеології в широкий спектр повсякденного життя.

Ідею причетності до спільної справи виражали ритуали містеріального типу: паради, демонстрації, мітинги. Створювалися й емоційно насичувалися образи держави, батьківщини (Батьківщина-Мати), політичного устрою⁷⁷ тощо. Володимир Булдаков відзначає, що характеру жертвовної ритуалістики набували навіть пошуки ворогів⁷⁸. Деякі функції

⁷⁵ *Любимый Я.В.* Современное массовое сознание, динамика и тенденции развития. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 103.

⁷⁶ *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием. — М.: Эксмо, 2007. — С. 206.

⁷⁷ *Сафронов А.* Религиозные психопрактики в истории культуры. — Х.: ХГАК, 2004. — С. 99.

⁷⁸ *Булдаков В.* Указ. соч. — С. 351.

християнського хреста перебрала на себе радянська зірка. Зокрема, її почали встановлювати над могилами комуністів та комсомольців, які загинули в громадянську війну. Пізніше ця традиція продовжувалася в мирний час, хоча і не стала поширеною. Американська газета «Нью-Йорк Таймс» (15 березня 1983 р.) писала: «Спроби замінити символіку і традиції святої Русі є характерною рисою всього радянського періоду з самого початку. Портрети Леніна й інших радянських героїв імітують церковну іконографію»⁷⁹.

Замість релігійних свят вводилися радянські, які на офіційному рівні святкувалися з великою помпезністю, поклонінням вождям. Для прикладу можна взяти святкування річниці Жовтневої революції. Школярі, студенти, робітники, службовці та інші категорії населення зобов'язані були брати участь у демонстраціях. Учасники цих дійств несли портрети вождів та плакати, які прославляли Комуністичну партію. Тут ми бачимо, що на зміну релігійному приходило світське, яке починало виконувати сакральні функції.

Звертання до радянських вождів нерідко нагадувало молитви, зокрема молитви-подяки. Наприклад, діти часто на офіційних урочистостях промовляли: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство». Почуття вдячності до нього пізніше закріплювалося всіма закладами. Н. Світлична згадувала, що її вчителька української мови закінчувала кожний урок «здравницею мудрому вчителеві та вождеві»⁸⁰. Така поведінка була притаманна багатьом людям.

Радянські обряди та ритуали нерідко містили значний елемент примусовості, штучності та формалізму. Свого часу доволі влучно їх охарактеризували Ілля Ільф і Євген Петров у статті «Мати» на прикладі октябрин: «... Була нашвидко скомпонована жахлива музично-профспілкова містерія під назвою “октябрини”. Новонародженого несли до місцевкому. Тут відбувався церемоніал вручення подарунка. Дарували завжди одне і те саме — червону сатинову ковдру. Але вже за цю ковдру голова місцевкому брав реванш: над люлькою немовляти він проголошував двогодинну доповідь про міжнародне становище... Після закінчення доповіді ледь посинілому немовляті давали ім'я: хлопчика називали Доброхім, а дівчинку — Кувалда, сподіваючись, що дітей називатимуть

⁷⁹ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки / А.С. Онищенко, В.Н. Горовой, П.И. Косуха и др.; АОН при ЦК КПСС в г. Киеве. Межресп. филиал Ин-та науч. атеизма; Под ред. А.С. Онищенко. — К.: Выща школа, 1988. — С. 231.

⁸⁰ Хоменко Н. Назв. праця. — С. 101.

так усе життя»⁸¹. На наш погляд, багато радянських обрядів не прижилося саме тому, що радянські чиновники не завжди враховували специфіку обряду як символу, а ставилися до нього як до простого звичаю, який досить кілька разів чи кілька десятків разів провести, щоб він вкорінився в побуті населення.

У радянській обрядовості також використовувалися елементи обрядів язичницького походження. Для прикладу можна взяти святкування Купала за сприяння місцевої влади в окремих населених пунктах. Приміром, у селищі Новоархангельськ Кіровоградської області готувалися до свята задалегідь: «Оргкомітет складав план. До роботи залучають художників, масовиків, учителів, музикантів. Гарно оформляють автомашини, виготовляють гойдалки, човни, казкові містки»⁸². Ще з кінця 50-х — початку 1960-х років в УРСР здійснювалася спроба відродити масницю. Під назвою «Проводи зими» вона поширювалася в багатьох регіонах. Так, у Жовтневому районі Кривого Рогу в 1967 році на це свято зібрали близько 40 тис. людей⁸³. Радянізувалися колядки та щедрівки, співи яких практикувалися в будинках культури, трансливалися по телебаченню. Радянська влада запозичувала в християнській релігії її ж засоби для насадження своєї атеїстичної віри, використовуючи для цього, як і Церква в минулому, багато язичницьких традицій.

Атеїстична переконаність значної кількості громадян Радянського Союзу в досліджуваній період нагадувала багато чим релігійний фанатизм. Та сама абсолютизація віри, яка, однак, спрямована була не на Бога, а на ствердження його відсутності. Така сама нетерпимість до поглядів інших людей, які опиралися цій вірі. Таке саме бажання утверджувати свою віру різними способами. Український релігієзнавець Анатолій Колодний виділяв такі структурні елементи атеїстичної переконаності, як: атеїстичне світорозуміння, емоційно-чуттєвий світ атеїста, атеїстична націленість й атеїстична діяльність як засіб вираження переконаності атеїста⁸⁴. Як бачимо, атеїстичній переконаності радянських громадян були властиві такі самі елементи, які можна застосувати до релігійної віри.

Підсумовуючи зазначимо, що релігійна свідомість окремих віруючих у досліджуваній період включала також елементи радянської ідеології.

⁸¹ Цит. за кн.: *Филатов А.* О новых и старых обрядах. — [М.:] Профиздат, 1967. — С. 46–47.

⁸² *Гаврилюк І.* Побут і релігія. — К.: Політвидав України, 1968. — С. 183.

⁸³ Там само. — С. 186.

⁸⁴ *Колодний А.Н.* Атеистическая убежденность личности. — К.: Вища школа, 1983. — С. 50–98.

Окремі радянські ідеї й атрибути виконували функції релігійних. Низка філософів кваліфікували радянську ідеологію як релігійну (щодо останніх поглядів існують протилежні думки) чи квазірелігійну (таку, що подібна до релігійної, псевдорелігійна). Навіть супротивники радянської влади визнавали, що радянська ідеологія виконувала чимало функцій релігійної. Комуністичні вожді Ленін та Сталін (у роки свого правління) у свідомості мас поставали надприродними істотами, напівміфічними героями, яким властива надзвичайна досконалість, всюдисущість тощо. Подібні погляди насаджувалися радянською ідеологією різноманітними засобами. Комуністичні ідеї подавалися як виключно правильні. Була розроблена ціла система радянських обрядів, ритуалів, свят, ініціацій, метою яких було витіснення релігійних. Радянська система створила і власні «святі писання», які включали твори Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна. Атеїстична переконаність багатьох громадян нагадувала релігійний фанатизм. Власне можна стверджувати, що в радянський період сакральне замінювалося профаним, яке перебирало на себе функції першого, тобто відбувалася сакралізація профанного.

Часткове виконання радянською ідеологією функцій релігійної дозволяє називати її окремі елементи квазірелігійними, такими, що нагадували релігійні, хоча автор цієї статті не поділяє думки низки дослідників та мислителів про те, що їх можна кваліфікувати як релігійні.

Bondarchuk Petro (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History),
Leading Research Fellow, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

The functioning of elements of Soviet ideology as quasi-religious: the sacralization of the profane

The article highlights the functioning of some Soviet ideas and attributes as religious. The author examines how the Communist leaders appeared as supernatural beings, half-mythical heroes in the minds of the masses. It traces the development of the Soviet system of rites, rituals, celebrations and initiations, whose purpose was the displacement of the religious ones.

Keywords: sacred, sacralization, profane, quasi-religious, Soviet ideology.